

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΔ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1963

ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΣ Ἡ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΟΛΑΝΩΝ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Δ'

ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΜΒΡΟΣΙΑΝΟΝ ΚΑΙ ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΟΝ ΤΥΠΟΥΣ

Κατὰ τὸν Duchesne¹ εἶναι δύσκολον νὰ ἀποκαταστήσῃ τις τὸ τυπικὸν τοῦ Γαλλικανικοῦ βαπτίσματος, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν πάντα τὰ χειρόγραφα εἶναι μᾶλλον ἢ ἤττον ἀτελῆ καὶ οὐχὶ πλήρη, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἐὰν συμφωνῶσιν ἐπὶ τοῦ πλείστου τῶν σημείων, ἐμφανίζουσιν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ λεπτομερείας τινὰς προσιδιαζούσας εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν χώραν. Ἐξ ἄλλου τόσον τὰ δύο ἔργα τοῦ Ἀμβροσίου, ἦτοι τὸ De mysteriis καὶ τὸ De sacramentis, ὅσον καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς δαψιλεστάτας πληροφορίας. Ὡς ἐκ τούτου θέτοντες ὡς βᾶσιν τὰς μαρτυρίας τοῦ πατρὸς τούτου, αὐθεντικῶς πληροφορούσας ἡμᾶς περὶ τοῦ συγχρόνου βαπτισματικοῦ τυπικοῦ, θὰ παρειαγάγωμεν καὶ τὰς ἐκ τῶν λοιπῶν Γαλλικανικῶν, Μοζαραβικῶν καὶ Κελτοϊρλανδικῶν πηγῶν εἰδήσεις, ὥστε νὰ ἀπαρτισθῇ εἰκὼν ὡς οἴον τε πλήρης περὶ τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος κατὰ τοὺς συγγενεῖς καὶ ἐξ ἄλλήλων προελθόντας τύπους τούτους. Οὕτως ἐκτὸς τῆς Διατάξεως (Ordo) τοῦ Bouldus ἀνηκούσης εἰς τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον, θὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὡς πρὸς μὲν τὰς ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησίας τὸ Missale gothicum καὶ τὸ Missale gallicanum vetus, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐν Ἰσπανίᾳ ἐκκλησίας τὰς ἐκ τοῦ ἔργου De officiis Ἰσιδώρου τοῦ Σεβίλλης καὶ τὰς ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ Hildefontus de cognitione baptismi πληροφορίας, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐν ταῖς Ἀγγλικαῖς νήσοις ἐκκλησίας τὸ Missale Bobbiense.

1. Ἐγγραφή τῶν κατηχομένων καὶ προετοιμασία αὐτῶν.

1) Κατὰ τὸν Lejay² ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου κατὰ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν πρὸ τῆς ἐνάρεξεως τῆς νηστείας ἀνηγγέλλετο ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐκαλοῦντο καὶ ὅσοι ἐκ τῶν κατηχομένων ἐπεθύμουν νὰ λάβωσι

1. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 304.

2. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1427-1428.

τὸ βάπτισμα κατὰ τὸ Πάσχα, ὅπως προσέλθωσι καὶ ἐγγραφῶσιν εἰς τὸν εἰδικὸν κατάλογον. Ἡ πρόσκλησις αὕτη ἐγένετο, διότι, ὡς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, οὕτω καὶ ἐν τῇ Δύσει πολλοὶ ἀνέβαλλον νὰ βαπτισθῶσιν. Ἡ ἐγγραφή ἐγένετο ἀρχομένης τῆς Τεσσαρακοστῆς, τὴν πρώτην δ' ἐβδομάδα αὐτῆς οἱ ζητοῦντες νὰ βαπτισθῶσιν, ὑπεχρεοῦντο καθ' ἐκάστην ἡμέραν εἰς τὸν Ὁρθρον νὰ προσέρχωνται εἰς τὸν ναὸν καὶ καταλαμβάνοντες ἐν αὐτῷ ὠρισμένην περίοπτον θέσιν, ὥστε νὰ προσπίπτωσιν εἰς τὰ ὄμματα πάντων τῶν πιστῶν, ἐκζητουμένης τῆς μαρτυρίας τούτων περὶ τῆς εἰλικρινείας τῆς ἀληθοῦς ἐπιστροφῆς τῶν αἰτουμένων τὸ βάπτισμα. Τὴν ἐπακολουθοῦσαν Κυριακὴν ἐδιδον οὗτοι τὰ ὀνόματα τῶν πρὸς καταγραφὴν. Ὡς δὲ ἐμφαίνεται ἐξ αὐτῶν τῶν πρώτων γραμμῶν τοῦ *De mysteriis*, καθ' ἐκάστην ἐγένετο λόγος πρὸς τοὺς Κατηχουμένους, ὅτε ἀνεγινώσκοντο εἴτε τὰ κατορθώματα τῶν πατριαρχῶν, εἴτε τῶν Παροιμιῶν τὰ παραγγέλματα³. Ὁρθῶς λοιπὸν συνάγει ἐκ τούτων ὁ Quasten⁴ ὅτι καθ' ἕλην τὴν Τεσσαρακοστὴν ἐν Μεδιολάνοις κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀμβροσίου ἀνεγινώσκετο ἡ Γένεσις, τὴν ὁποίαν οὗτος καλεῖ *Patriarcharum gesta*, καὶ αἱ Παροιμίαι, ὅπως καὶ ἐν τῇ Βυζαντινῇ ἐκκλησίᾳ τὰ αὐτὰ τῆς Γραφῆς βιβλία ἀναγινώσκονται ἐν συνεχείᾳ μέχρι τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου. Κατὰ φυσικὸν λόγον καὶ τὸ πρὸς τοὺς Κατηχουμένους ἐπακολουθοῦν εἰς τὰ ἀναγνώσματα ταῦτα κήρυγμα ἐστρέφετο περὶ αὐτά, ἵνα οὗτοι, ὡς προσθέτει ὁ Ἀμβρόσιος, ἐκδιδασκόμενοι τὰ τοῦ βίου τῶν πατριαρχῶν ἀκολουθήσωσι τὴν αὐτὴν πρὸς ἐκεῖνους ὁδὸν καὶ ὑπακούωσιν εἰς τὰ θεῖα προστάγματα, ἀφ' ἧς θὰ ἀναγεννηθῶσι διὰ τοῦ βαπτίσματος.

2) Ἡ πρώτη ἐξέτασις (*scrutinium*) κατὰ τὸν Lejay⁵ φαίνεται, ὅτι ἐν Μεδιολάνοις ἐγένετο τὸ δεύτερον Σάββατον τῶν νηστειῶν, ὅτε ἀνεγίνωσκον ἐπ' αὐτῶν διαφόρους εὐχάς, ἐλάμβανον τὴν εὐλογία τῶν ἱερέων καὶ ἀπεχώρουν. Ὁ ἐξορκισμὸς κατὰ τὸν Duchesne⁶ μνημονεύεται ρητῶς ὑπὸ τε τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τοῦ Hildefonsus. Μία δὲ εὐχὴ τοῦ *Missale gallicanum* φαίνεται νὰ εἶναι εὐχὴ ἐξορκισμοῦ, διότι ἐν αὐτῇ ὑπάρχει καὶ ἡ φράσις: «*Agredior te (= ἀπευθύνω τὸν λόγον πρὸς σέ), immundissime, dampnate spiritus*»⁷. Ἡ *Ordo* κατὰ τὸν Lejay δίδει εἰς τοὺς Κατηχουμένους τού-

3. *De mysteriis* I 1 Quastern ἐν' ἄνωτ. σελ. 113 «*De moralibus cotidianun sermonem habuimus, cum vel patriarcharum gesta vel Proverbiorum legerentur praecepta*».

4. Αὐτόθι ὑποσ. 2.

5. Ἐν' ἄνωτ. στήλ. 1429.

6. Ἐν' ἄνωτ. σελ. 305.

7. Ὁ Ἰσιδωρος (*De off. II 24*) ἀναφέρει ὅτι εἰς τὸν ἐξορκισμὸν προσετίθετο καὶ λήψις ἄλατος καὶ χρίσις. «*Exorcizantur, deinde sales accipiunt et urguntur*». Δὲν φαίνεται ὅμως ἡ τελετὴ αὕτη νὰ ἦτο διαδεδομένη καθ' ἅπασαν τὴν Ἰσπανίαν, διότι ὁ Hildefonsus (*De cogn. bapt. 26*) λέγει, ὅτι μόνον εἰς μέρη τινὰ Ἰσχυεν, αὐτὸς δὲ δὲν ἐπιδοκιμάζει αὐτήν.

τους τὸ ὄνομα *competentes* κατὰ τὰς δύο πρώτας ἐβδομάδας καὶ *catecumini* εἰς τὰς δύο ἀκολουθίας, ἀντιθέτως πρὸς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀμβροσίου.

3) Τὴν Κυριακὴν τῶν Βαίων κατ' ἐπιστολὴν τινὰ τοῦ Ἀμβροσίου⁸ ἐγένετο ἡ παράδοσις τοῦ Συμβόλου (*traditio symboli*), ἐντεῦθεν δὲ τὸ πρὸ αὐτῆς Σάββατον ἐκαλεῖτο *In traditione symboli*. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν Ἀγδῆ συνόδος (506) ἐν τῷ τρίτῳ κανόνι αὐτῆς ρητῶς ὀρίζει «τὸ σύμβολον ὑπὸ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ, ἥτοι πρὸς ὅκτώ ἡμερῶν ἀπὸ Κυριακῆς τῆς Ἀναστάσεως δημοσίᾳ ἐν ἐκκλησίᾳ νὰ παραδίδεται»⁹. Καὶ ἐν τούτῳ ὡς παρατηρεῖ ὁ Lejay, ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὸν Γαλλικανικόν. Μετὰ τοῦ Συμβόλου παρεδίδοτο ἀναπτυσσομένη καὶ ἡ Κυριακὴ προσευχὴ κατὰ τὴν αὐτὴν τελετὴν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαίων, διότι καὶ αὕτη, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ἀπετέλει μέρος τῶν μυστηρίων, ἅτινα δὲν ἔπρεπε νὰ κοινολογοῦνται.

4) Ἡ τελετὴ τοῦ Ἐφφαθά (*Ephpheta*) ἐλάμβανε χώραν ἐν Μεδιολάνοις κατὰ τὸ Μ. Σάββατον¹⁰, ὡς καὶ ἐν Ρώμῃ. Τὸν συμβολισμόν τῆς τελετῆς ταύτης διεξηγῶν ὁ Ἀμβρόσιος παρατηρεῖ: «ὁ ἱερεὺς ἤφατο τῶν ὄτων, ἵνα διανοιχθῶσι τὰ ὠτά σου εἰς τὸν λόγον καὶ τὴν διάλεξιν τοῦ ἱερέως». Ἦπτετο ὁ ἐπίσκοπος τῆς ρινὸς καὶ οὐχὶ τοῦ στόματος, ἐνῶ «Ὁ Χριστὸς ἤφατο τοῦ στόματος τοῦ μογιλάου». Ἀλλ' ἐκεῖνος ἦτο ἀνὴρ. Ἦδη ὅμως καὶ «γυναῖκες βαπτίζονται καὶ δὲν ὑπάρχει ἡ αὐτὴ καθαρότης (εἰς τοὺς λειτουργοὺς), ἥτις καὶ εἰς τὸν Κύριον». Διὰ τοῦτο ἀντὶ τοῦ στόματος ἤπτετο «ὁ ἐπίσκοπος τῆς ρινός, ἵνα εὐωδίαν εὐσεβείας αἰωνίου προσλάβῃς καὶ ἵνα εἴπῃς Χριστοῦ εὐωδία ἐσμέν τῷ Θεῷ»¹¹. Κατὰ τὸν Duchesne¹² οἱ Ἰσπανοὶ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι καὶ περὶ χρίσεως τῶν ὄτων καὶ τοῦ στόματος συνδυαζομένης μετὰ τοῦ Ἐφφαθά. Ἀλλ' ἡ χρίσις αὕτη ἐγένετο ἐν Ρώμῃ εὐθὺς μετὰ τὸ Ἐφφαθά καὶ ἐχρίοντο κατ' αὐτὴν, ὡς εἴπομεν ἀλλαχοῦ, καὶ τὸ στῆθος καὶ οἱ ὄμοι, ἐλάμβανε δὲ χώραν ἡ τελετὴ ὀλίγον πρὸ τοῦ βαπτίσματος. Ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ ὅμως, ὡς

8. Epst. xx,4. (M.L. 16,995) «Sequenti die, erat autem dominica post lectiones atque tractatum, dimissis catechumenis, symbolum aliquibus competentibus in baptisterium tradebatur».

9. Ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ λειτουργικὰ βιβλία, καθὼς καὶ ὁ Γερμανὸς τῶν Παρισίων ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπιστολῇ αὐτοῦ καὶ ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Hildefonsus τὴν αὐτὴν ὀρίζουσιν ἡμέραν (Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 307 ὑποσ. 1).

10. «Ergo quid egimus sabbato? nempe apertionem» De sacram. I,1,2 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 139).

11. De sacr. αὐτοθ. 3. Καὶ De myst. I,4 «Sed Christus os tetigit, quia et mutum curabat et v i r u m ; in altero ut os ejus infusae s o n o vocis aperiret; in altero, quia, tactus iste virum decebat, f e m i n a m non decebat».

12. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 305.

μαρτυρεῖ ὁ Hildefonsus¹³, ἡ χρίσις αὕτη ἐπηκολούθει εἰς τὸν ἐξορκισμόν τοῦ κατηχομένου, ἀνεγινώσκοντο δὲ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐγίνετο ὁ ἐξορκισμός, ἡ περικοπή τοῦ Μάρκου (ζ 32,33) ἡ ἀφηγουμένη τὴν θεραπείαν τοῦ μογιλάου. Ἐπὶ πλέον καθορίζει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς, ὅτι μετὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς ψαύονται τὰ ὄτα δι' ἐλαίου, ψαύεται καὶ τὸ στόμα («tanguntur auriculae oleo... tangitur et os») καὶ ὅτι ἡ τελετὴ αὕτη ἐγίνετο πρὸ τῆς παραδόσεως τοῦ συμβόλου, καθ' ἣν στιγμὴν ἀπὸ ἐθνικοῦ ἐγίνετό τις κατηχούμενος. Ἐν Ἰσπανίᾳ λοιπὸν φαίνεται, ὅτι μετὰ τῶν ἐξορκισμῶν ἐτελεῖτο κατ' αὐτὴν τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἐντάξεως εἰς τοὺς κατηχομένους καὶ τὸ Ἐφφαθὰ συνδυαζόμενον μετὰ χρίσματος τῶν ὠτων καὶ τοῦ στόματος δι' ἐλαίου. Ἡ χρίσις αὕτη τέλος συνεδυάζετο καὶ μετὰ σφραγίσεως τοῦ κατηχομένου διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ.

Ἡ σφράγις τοῦ μετώπου τοῦ κατηχομένου διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ φαίνεται, ὅτι ἐγίνετο καὶ ἐν Μεδιολάνοις ἤδη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου¹⁴. Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ μετώπου σφραγίσεως ταύτης τοῦ κατηχομένου μαρτυρεῖ ἐπανειλημμένως καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Ἀμβροσίου Αὐγουστῖνος, ὡς ἐπισήμως δὲ καὶ ὅτε τὸ πρῶτον ἐπίστευεν ὁ κατηχούμενος γινομένης¹⁵. Τὸ Ἐφφαθὰ ὅμως καὶ ἡ χρίσις ἀνεβάλλοντο, ὡς καὶ ἐν Ρώμῃ, διὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Μ. Σαββάτου. Ὑπῆρχεν ἐν τούτοις καὶ διαφορὰ τις ἐν τῇ πράξει τῆς Ρώμης καὶ τῇ τῆς τῶν Μεδιολάνων. Ὡς σημειοῖ ὁ Duchesne¹⁶ ἐν μὲν τῇ Ρώμῃ τὸ Ἐφφαθὰ καὶ ἡ Ἀπόταξις ἐγίνετο τὴν πρώτην τοῦ Σαββάτου, ἐν εἰδικῇ συνάξει τῶν κατηχομένων διακρινομένη τῆς συνάξεως, καθ' ἣν ἐγίνετο τὸ βάπτισμα, ἐν δὲ τοῖς Μεδιολάνοις αἱ τελεταὶ αὗται ἐλάμβανον χώραν ἀμέσως πρὸ τοῦ βαπτίσματος, καὶ ὀλίγον χρόνον πρὸ τοῦ ὁ φωτιζόμενος κατέλθῃ εἰς τὸ ὕδωρ, ἐπὶ πλέον δὲ εἰς τὴν τελετὴν τοῦ Ἐφφαθὰ ἐγίνετο χρῆσις οὐχὶ σιέλου, ἀλλ' ἁγίου ἐλαίου.

5) Ὡς πρὸς τὰς Γαλλικανικὰς ἐκκλησίας γνωρίζομεν μόνον, ὅτι ὑπῆρχε διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐτελοῦντο αἱ προπαρασκευαστικαὶ αὗται τελεταί, τὰ χειρόγραφα ὅμως δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ καθορίσωμεν τὸ σύ-

13. Ἐνθ' ἄν. 21,27,28,29.

14. «Credit autem etiam catechumenus in crucem domini Jesu, qua et ipse signatur; sed nisi baptizatus fuerit... remissionem non potest accipere peccatorum...» De myst. IV (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 122).

15. De catechiz. rudibus 20,34 (M.L. 40,335) «Cujus passionis et crucis signo in fronte hodie tamquam in poste signandus es, omnesque christiani signantur». Αὐτοθ. 26,50 (M.L. 40,344): Solemniter utique signandus est.» Καὶ Sermo 215,5 (M.L. 38,1075): «Quando primum credisti, signum Christi in fronte tamquam in domo pudoris accepisti». Πρβλ. καὶ In Joh. evang tract. II 4 (M. L. 35, 1476).

16. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 306 ὑποσ. 2.

στημα, ἕπερ αὐταὶ ἠκολούθουν. Πάντως ἐπὶ τῆς διαφορᾶς ταύτης ἤδη περὶ τὸ ἔτος 400, ὡς γράφει ὁ Duchesne¹⁷, οἱ Γάλλοι ἐπίσκοποι συνεβουλευθήσαν τὸν πάπαν τῆς Ρώμης. Καὶ τὸ μὲν Missale gothicum τοποθετεῖ τὸ τυπικὸν τοῦ ποιεῖν κατηχούμενον ὑπὸ τὸν τίτλον Ad christianum faciendum εἰς τὸ μ. Σάββατον, τὸ δὲ Missale gallicanum προτάσσει αὐτὸ τῆς Παραδόσεως τοῦ Συμβόλου, οὐδὲν ὅμως δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτοῦ περὶ τῆς τελετῆς τῆς χρίσεως, ἣτις δὲν σημειοῦται ὡς γινομένη τὸ Μ. Σάββατον. Ὁ Duchesne¹⁸ παραθέτει δύο εὐχὰς περὶ τῆς χρίσεως τοῦ Ἐφφαθά, μίαν ἐκ τοῦ Missale gothicum, λειτουργικοῦ βιβλίου Γαλλικανικοῦ, καὶ ἑτέραν ἐκ τοῦ Missale Bobbiense βιβλίου Κελτοῖρλανδικοῦ, ἀρκούντως ἐνδιαφερούσας. Ἐχουσιν αὐταὶ κατὰ πιστὴν μετάφρασιν ὡς ἐξῆς :

Ἡ τοῦ Missale gothicum : «Σφραγίζω σε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἵνα ἦς χριστιανός, (σφραγίζων) τοὺς ὀφθαλμούς, ἵνα βλέπῃς τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ· τὰ ὦτα, ἵνα ἀκούῃς τὴν φωνὴν τοῦ Κυρίου· τὰς ρίνας, ἵνα ὀσφραίνεσαι τὴν εὐωδίαν τοῦ Χριστοῦ... τὴν καρδίαν, ἵνα πιστεύῃς τὴν ἀχώριστον Τριάδα. Εἰρήνη σοι». Ἡ τοῦ Bobbio : «λάβε τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, τόσον ἐν τῷ μετώπῳ ὅσον καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ· λάβε πίστιν οὐρανίων παραγγελμάτων· τοιοῦτος ἔσο τοῖς ἡθεσιν, ὥστε ναὸς τοῦ Θεοῦ νὰ εἴσαι· καὶ εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ γίνωσκε εὐφρων τῶν παγίδων τοῦ θανάτου νὰ ἀπαλλαγῆς. Ἀπεχθάνου τὰ εἰδῶλα, ἀπόπτυσσον τὰ ἀγάλλματα, λάτρευε Θεὸν Πατέρα παντοκράτορα καὶ Ἰησοῦν Χριστὸν Υἱὸν αὐτοῦ ζῶντα μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.»

6) Ἡ ἐμφύσησις τοῦ προσώπου τοῦ κατηχουμένου περιλαμβάνεται εἰς τὰς προπαρασκευαστικὰς τελετὰς τὰς ἀπαραριθμουμένας ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου. Εὐρίσκεται αὕτη καὶ εἰς τὸ εὐχολόγιον τοῦ Bobbio, γινομένη κατ' ἐπανάληψιν τρίς, καθ' ὃν χρόνον ὁ λειτουργὸς ἔλεγε: Λάβε Πνεῦμα ἅγιον καὶ κράτει αὐτὸ ἐν τῇ καρδίᾳ¹⁹.

7) Εἶπομεν προηγουμένως, ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ Συμβόλου ἐγένετο τὴν Κυριακὴν τῶν Βατῶν. Ἐξ Ἰσπανίας ἔχομεν μαρτυρίας²⁰ ὅτι κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην οἱ κατηχούμενοι ὑπεχρεοῦντο δημοσίᾳ νὰ ἀπαγγείλωσιν αὐτό. Ἡ πράξις μαρτυρεῖται καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπὸ τοῦ 46 κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου ὑποχρεοῦντος «τοὺς φωτιζομένους τὴν πίστιν ἐκμανθάνειν καὶ τῇ

17. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 306 παραπέμπων εἰς Canones ad Gallos 11 καὶ Constant Epist. Rom. Pontif. σελ. 693.

18. Αὐτόθ. ὑποσ. 4.

19. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 307.

20. Μαρτίνου τῆς Braga can. 49 καὶ Hildefonsus ἐνθ' ἄνωτ. c. 34.

πέμπτη τῆς ἐβδομάδος ἀπαγγέλλειν τῷ ἐπισκόπῳ ἢ τοῖς πρεσβυτέροις». Φαίνεται δὲ τοιαύτη νὰ ἦτο καὶ ἡ πράξις πασῶν τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησιῶν, διότι ἡ ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ ἐν αὐταῖς δὲν ἀκολουθεῖται ὑπὸ τῆς ἀπαγγελίας τοῦ Συμβόλου, ἡ ἀποσιώπησις δ' αὕτη ὑποδηλοῖ, ὅτι εἰς πρότερόν τινα χρόνον ἀπηγγέλθη τοῦτο ὑπ' αὐτῶν.

2. Καθαγιασμὸς τοῦ ὕδατος.

Ἐγένετο οὗτος ἐν Μεδιολάνοις τὴν παραμονὴν τοῦ Πάσχα μαρτυρούμενος ἡδὴ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου βεβαιούντος, ὅτι εἰς τὸ βαπτιστήριον «εἰσέρχεται πρῶτον ὁ ἱερεὺς, καὶ ποιεῖ ἐξορκισμόν εἰς τὸ ὕδωρ, εἶτα δὲ ἐπικλησιν καὶ εὐχὴν ἀναφέρει, ἵνα ἁγιασθῇ τὸ ὕδωρ καὶ παρῇ ἡ παρουσία τῆς αἰωνίας Τριάδος»²¹. Ὡς δὲ ἄλλοτε ὁ Μαυσῆς διὰ τῆς ράβδου αὐτοῦ μετεβάλεν εἰς γλυκεῖαν τὴν πικροτάτην πηγὴν τῆς Μερρῶς, οὕτω καὶ ὁ ἱερεὺς «τὴν διακήρυξιν τοῦ Σταυροῦ εἰς ταύτην τὴν πηγὴν» τοῦ βαπτιστηρίου «καταπέμπει καὶ τὸ ὕδωρ γίνεται ἡδὺ εἰς χάριν»²². Καὶ ὡς ἄλλοτε ὁ Νεεμὴν ἐθεραπεύθη ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου, οὕτω καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος «θεραπεύει, διότι ἔχει τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ». «Δὲν ἐξιᾶται δὲ τὸ ὕδωρ, ἐὰν μὴ τὸ Πνεῦμα κατέβαινεν καὶ καθηγιαζεν αὐτό»²³. Προσθέτει δὲ καὶ ὁ Αὐγουστῖνος²⁴, σύγχρονος τοῦ Ἀμβροσίου, ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος δὲν εἶναι ὕδωρ σωτηρίας, «ἐὰν μὴ διὰ τοῦ στόματος τοῦ Χριστοῦ καθαγιασθῇ», «διὰ τοῦ σταυροῦ δὲ αὐτοῦ τὸ ὕδωρ σφραγίζεται». Κατὰ δὲ τὸ Manuale Ambrosianum ἐκ κώδικος τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος, ὁ ἱερεὺς ἐνεφύσα σταυροειδῶς εἰς τὸ ὕδωρ λέγων: Ἐμφυσῶ σὲ ἀκαθαρτότατον πνεῦμα, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ²⁵. Ἐπὶ πλέον ἐν Μεδιολάνοις ὁ ἱερεὺς ἀνεμίγνυε καὶ ἄλας εἰς τὸ καθαγιαζόμενον ὕδωρ²⁶.

Εἰς τὸ Missale gallicanum καὶ Missale gothicum περιεσώθησαν διάφοροι εὐχαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν ἐξορκισμόν, μαρτυρούμενον καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου²⁷ καὶ εἰς τὸν καθαγιασμόν τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος. Ἡ τοῦ

21. Epist. 42,5 (M.L. 16,1125).

22. De mysteriis III,14 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 120).

23. De sacramentis I,5,15 (Quasten αὐτόθ. σελ. 142).

24. Serno 352, 1,3 (M.L. 39,1551) Καὶ Contra Jul. Pelag. 6.19.62 (M.L. 44, 861): «Cujus signo crucis consecratur unda baptismatis» Καὶ Sermo 213,8,8 (M.L. 38,1064): «Ideo signo Christi signatur baptismus».

25. M. Magistretti, Monumenta veteris liturgiae Ambrosianae ἐκδ. III 1904, σελ. 472.

26. Ambr. in Lucam X 48 (M.L. 15,1845).

27. «Sacerdos exorcismum facit secundum creaturam aquam, invocationem postea et prece[m] defert, ut sanctificetur fons et adsit praesentia Trinitatis aeternae (De sacram. I 5,18 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 143)).

ἐξορκισμοῦ ἔχει κατὰ τὸ *Missale gothicum*, ὡς παρατίθεται μὲν ὑπὸ τοῦ *Dusehesne*²⁸ μεταφράζεται δὲ παρ' ἡμῶν πιστῶς ὡς ἔπεται: «Ἐξορκίζω σε, κτίσμα τοῦ ὕδατος, ἐξορκίζω σε πᾶσαν τὴν στρατιάν τοῦ διαβόλου, πᾶσαν τὴν ἀντικειμένην δύναμιν, πᾶσαν σκιάν τῶν δαιμόνων, ἐξορκίζω σε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐσαρκώθη ἐν τῇ Παρθένῳ Μαρίας, ᾧτινι πάντα ὑπέταξεν ὁ Πατὴρ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς. Φοβήθητι καὶ τρέμε, σὺ καὶ πᾶσα ἡ κακία σου· δὸς τόπον τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, ἵνα εἰς πάντας τοὺς καταβαίνοντες εἰς τὴν πηγὴν ταύτην γένηται αὐτοῖς λουτρὸν βαπτίσματος ἀναγεννήσεως εἰς ἄφεςιν πάντων τῶν ἁμαρτημάτων, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐλεύσεται ἐν τῷ θρόνῳ τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἀγγέλων, ἵνα κρίνη σε, ἐχθρέ, εἰς τὸν αἰῶνα διὰ πυρός, εἰς αἰῶνα αἰώνων».

Ἐπηκολούθει εὐχὴ καθαγιαστικὴ τοῦ ὕδατος, *Conlestatio* ἢ εὐχὴ εὐχαριστήριος καλουμένη καὶ διὰ τοῦ «*Dignum et justum est, vere aequum et justum est, nos tibi gratias agere*» ἀρχομένη. Κατὰ τὴν διάρκειαν δ' αὐτῆς ἐρίπτετο σταυροειδῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐν τῷ ὕδατι τοῦ βαπτιστηρίου μύρον ἐπιλέγοντος τὰ ἐξῆς: «Ἐγχυσις χρίσματος σωτηρίου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα γένηται πηγὴ ὕδατος ζῶντος πᾶσι τοῖς καταβαίνουσιν εἰς αὐτὸ εἰς ζωὴν αἰώνιον».

3. Χρίσις, ἀπόταξις.

Μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ Ἐφφαθά ἠνοίγοντο, ὡς λέγει ὁ Ἀμβρόσιος, εἰς τὸν φωτιζόμενον τὰ ἄγια τῶν ἁγίων²⁹, ἦτοι τὸ βαπτιστήριον, καὶ εἰσῆρχετο οὗτος εἰς τὸ ἱερὸν οἶκημα τῆς ἀναγεννήσεως. Πάντως εἰσῆρχετο γυμνός, διότι εὐθύς μὲν ἀμέσως ἐχρίετο, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ θὰ ἐβαπτίζετο. Ἐπλησίαζον δ' αὐτὸν ὁ λευίτης, ἦτοι ὁ διάκονος, ὅστις θὰ ἐβοήθει τὸν ἱερέα, καὶ ὁ πρεσβύτερος. Καὶ ἐχρίετο ὡς ἀθλητὴς τοῦ Χριστοῦ ἅτε ἀγωνισόμενος τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἡ χρίσις αὕτη φαίνεται νὰ ἦτο πλήρης ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ σώματος, ὡς ἐγένετο ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κυρίλλου, ὑποδηλοῦται δὲ τοῦτο ἐκ τῆς παρουσίας κατὰ τὴν χρίσιν καὶ τοῦ λευίτου, ὅστις θὰ συνεπλήρου τὴν ἐναρχομένην ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου χρίσιν, κατὰ τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ πρᾶξιν. Ἡ Γαλλικανικὴ ὁμῶς πρᾶξις, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, προέβλεπε μόνον τὴν χρίσιν τῶν αἰσθητηρίων κατὰ τὸ Ἐφφαθά, τῶν νάτων καὶ τοῦ στήθους, ἐν ᾧ ἡ καρδιά. Καὶ τὸ Γελασιανὸν εὐχολόγιον γράφει: *Postea vero tagis ei pectus et inter scapulas oleo exorcizato*³⁰.

28. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 310.

29. *De myst.* II 5: «*Post haec*» ἦτοι τὸ *Ephpheta* «*reserata sunt tibi sancta sanctorum, ingressus es regenerationis sacrarium*».

30. *Quasten* αὐτοῦθ. σελ. 140 ὑποσ. 1.

Εἰς τὸ De mysteriis ὁ Ἀμβρόσιος προσθέτει, ὅτι εἰσῆρχετο εἰς τὸ βαπτιστήριον ὁ φωτιζόμενος, ἵνα διαχωρίσῃ τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον ἔδει νὰ ἀπαρνηθῇ, ἐμπτύσῃ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ στραφῇ πρὸς ἀνατολάς, διότι ὅστις ἀποτάσσεται τῷ διαβόλῳ, πρὸς τὸν Χριστὸν ἐπιστρέφει, καὶ αὐτὸν κατ' εὐθεῖαν διακρίνει διὰ τῆς θέας³¹. Ἐκ τούτου ἐμφαίνεται, ὅτι ὁ εἰσαχθεὶς εἰς τὸ βαπτιστήριον φωτιζόμενος μετὰ τὴν δι' ἐλαίου χρίσιν αὐτοῦ ἐποιεῖτο τὴν ἀπόταξιν, ἐνέπτυσε κατὰ πρόσωπον τὸν σατανᾶν καὶ ἐστρέφετο πρὸς ἀνατολάς. Ἡ ἀπόταξις λοιπὸν ἐγένετο ὑπὸ τοῦ φωτιζομένου ὄντος ἐστραμμένου πρὸς δυσμάς, μετ' αὐτὴν δὲ ἐστρέφετο οὗτος πρὸς ἀνατολάς. Κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον ὁ ἱερεὺς ἠρώτα τὸν φωτιζόμενον: «Ἀποτάσῃ τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ; Καὶ ἐκεῖνος ἀπήντα: Ἀποτάσσομαι. Καὶ πάλιν ἠρωτᾷτο: Ἀποτάσῃ τῷ αἰῶνι καὶ ταῖς ἡδοναῖς αὐτοῦ; Καὶ πάλιν ἐκεῖνος ἀπήντα: Ἀποτάσσομαι³². Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ Ἀμβρόσιος συστέλλει εἰς μίαν τὴν ἐρώτησιν τῆς ἀποτάξεως λέγων: Ἀπετάξω τῷ σατανᾶ καὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, τῷ κόσμῳ καὶ τῇ τρυφῇ αὐτοῦ καὶ ταῖς ἡδοναῖς;³³ Καὶ ἄλλαχοῦ πλατύνει τὴν ἀπόκρισιν τοῦ φωτιζομένου ὡς ἔπεται: Ἀποτάσσομαί σοι, καὶ τοῖς ἔργοις σου καὶ ταῖς κυριαρχίαις σου³⁴. Ἐπάγει δὲ ὁ Ἀμβρόσιος ἐν τῷ De mysteriis: «Τηρεῖται ἡ φωνὴ σου οὐχὶ ἐν τάφῳ νεκρῶν, ἀλλ' ἐν βίβλῳ ζώντων. Εἶδες ἐκεῖ τοὺς λευίτας, εἶδες τὸν ἱερέα, εἶδες τὸν ἀρχιερέα. Μὴ παρατηρῆς τῶν σωμάτων τὰς ὕψεις, ἀλλὰ τῶν μυστηρίων τὴν χάριν. Παρόντων ἀγγέλων ἐλάλησας κατὰ τὸ γεγραμμένον: Χεὶλῃ ἱερέως φυλάσσεται γινῶσιν καὶ νόμον ἐπιζητήσουσιν ἐκ στόματος αὐτοῦ, διότι ἄγγελος Κυρίου παντοκράτορός ἐστι (Μαλαχ. β. 7.) Δὲν ἀπατοῦν δὲν ἀρνοῦνται. Ἄγγελός ἐστιν, ὅστις τὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν καταγγέλλει». Καὶ ἐν τῷ De sacramentis (I 2,6): «Τίνι ὑπέσχου πρόσχες ἢ τίσιν ὑπέσχου. Τὸν λευίτην εἶδες, ἀλλὰ λειτουργός ἐστι τοῦ Χριστοῦ. Εἶδες αὐτὸν ἐνώπιον τῶν θυσιαστηρίων νὰ λειτουργῇ. Τὸ χειρόγραφόν

31. De myst. II 7. Τὸ λατινικὸν κείμενον κατὰ τινὰς κώδικας ἔχει ἀντὶ τοῦ os sputares, os putares. Εἰς ἄλλους ὁμοῦς κώδικας ὑπάρχει ἡ γραφὴ os sputares. Ἐντεῦθεν τὸ χωρίον ἀποκατεστάθη ὡς ἐξῆς: «Ingressus es igitur. ut adversarium tuum cerne- res, cui renuntiando in os sputares. In orientem converteris, qui enim renuntiat diabolo ad Christum convertitur, illum directo cernit obtutu» (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 116 ὑποσ. 4).

32. «Abrenuntias diabolo et operibus ejus? Abrenuntio. Abrenuntias saeculo et voluptatibus ejus? Abrenuntio» (De sacram. I,2,5 Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 140)

33. De mysteriis II 5 «Renuntiasti diabolo et operibus ejus, mundo et luxu- riae ejus ac voluptatibus».

34. Ambr. Exameron I,4,14 «Abrenuntio tibi diabolo et operibus tuis et imperiis tuis» (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 115 καὶ ὑποσ. 1). Κατὰ τὸ Missale gallicanum ἡ ἐρώτησις μία εἶχεν ὡς ἔπεται: «Abrenuntias Satanae, pompis seculi et voluptati- bus ejus?» Κατὰ δὲ τὸ τοῦ Bobbio: «Abrenuntias Satanae, pompis ejus, luxuriiis suis, saeculo huic?» (Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 312 ὑποσ. 4).

σου λοιπὸν τηρεῖται οὐχὶ ἐν τῇ γῆ, ἀλλ' ἐν τῷ οὐρανῷ. Παρατήρει, ποῦ λαμβάνεις τὰ οὐράνια μυστήρια. Ἐὰν ἐνταῦθα τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐστίν, ἐνταῦθα καὶ οἱ ἄγγελοι παρατεταγμένοι εἰσίν».

4. Τὸ Βάπτισμα.

Κατὰ τὸν Ἄμβρόσιον ὁ φωτιζόμενος κατήρχετο εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ βαπτιστηρίου, ἠτένιζεν ἐκεῖ τὸν ἐπίσκοπον, ἔβλεπε δὲ τοὺς λευίτας καὶ τὸν πρεσβύτερον³⁵. Τὸ βάπτισμα προδήλως ἐγίνετο διὰ καταδύσεως πλήρους καὶ εἰς τὸ ὕδωρ «κατεδύετο ἢ σάρξ, ἵνα πᾶν σαρκικὸν ἀμάρτημα ἀποπλυθῆ»³⁶. Ἡρωτᾶτο τότε ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ: «Πιστεύεις εἰς Θεὸν Πατέρα παντοδύναμον; Καὶ ἀπήντα: Πιστεύω. Καὶ κατεδύετο, τουτέστιν ἐθάπτετο. Πάλιν ἠρωτᾶτο. Πιστεύεις εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὸν σταυρὸν αὐτοῦ; Καὶ ἀπήντα Πιστεύω· καὶ κατεδύετο καὶ τῷ Χριστῷ λοιπὸν συνεθάπτετο· ὃς δὲ μετὰ τοῦ Χριστοῦ συνθάπτεται, μετὰ τοῦ Χριστοῦ συνανίσταται. Τρίτον ἠρωτᾶτο: Πιστεύεις καὶ εἰς Πνεῦμα ἅγιον; Ἀπεκρίνετο Πιστεύω καὶ τρίτον κατεδύετο». Ταῦτα κατὰ τὸν Ἄμβρόσιον³⁷. Κατὰ τὸ Missale Bobbiense αἱ ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀπευθυνόμεναι εἰς τὸν φωτιζόμενον ἐρωτήσεις εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἀποστολικὸν σύμβολον εἰς τρία ἄρθρα κατὰ τὰς τρεῖς ἐρωτήσεις κατανεμόμενον. Τὸ Missale Gallicanum περιλαμβάνει ὀλόκληρον τὴν Τριάδα εἰς μίαν ἐκάστην ἐρώτησιν³⁸.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν τύπον τῆς ἐν τῷ βάπτισματι ἐπικλήσεως τοῦ ἱερέως παρατηρεῖ ἀλλαχοῦ ὁ Ἄμβρόσιος³⁹ ὅτι οἱ βαπτιζόμενοι «τὴν Τριάδα ὁμολογοῦσι, διότι βαπτίζονται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Ἀλλαχοῦ ἐν τούτοις ὁ Ἄμβρόσιος θεωρεῖ ἔγκυρον καὶ μὴ ἐπαναληπτέον καὶ τὸ «εἰς ὄνομα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» γινόμενον βάπτισμα, διότι διὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ὀνόματος πλήρως ἐστὶ τὸ μυστήριον, οὔτε ἀπὸ τοῦ ~~βάπτισματος τοῦ Χριστοῦ τὸ Πνεῦμα χωρίζεται. Ἐὰν τὸν Χριστὸν εἶπης καὶ τὸν Πατέρα ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐχρίσθη Υἱὸς καὶ αὐτὸν τὸν χρισθέντα Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα δι' οὗ ἐχρίσθη, ἐσήμανας~~⁴⁰. Ἦρκει μόνον ὁ οὕτω βαπτίζο-

35. De saer. II 6,16 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 148) «Venisti ad fontem, descendisti in eum, adtendisti summum sacerdotem, levitas et presbyterum in fonte vidisti».

36. De mysteriis III 11: «Aqua est ergo, qua caro mergitur, ut omne abluatur carnale peccatum» (Quasten ἐνθ' ἄν. σελ. 118).

37. De sacram. II 7,20 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. 149) Ἴββλ. καὶ De myst. V 28.

38. Ὁ τύπος τῶν ἐρωτήσεων ἔχει ὡς ἐξῆς: Credis Patrem et Filium et Spiritum sanctus unius esse virtutis? Credis Patr. et Fil. et Sp. sanct. ejusdem esse potestatis? Credis P. et. F. et Sp. s. trinae veritatis una manente sabstantia, Deum esse perfectum? (Duchesne σελ. 312 ὕποσ. 5).

39. Expositio evangelii Lucae 8,67.

40. De spiritu sancto I 42-44: «Plenum autem est (baptisma) si patrem et

μενος νὰ ὁμολογήσῃ πίστιν καὶ εἰς τὸν Πατέρα καὶ εἰς τὸν Υἱὸν καὶ εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα.

5. Τὰ μετὰ τὸ Βάπτισμα.

1) Ἐξερχόμενος τῆς κολυμβήθρας ὁ βαπτισθεὶς προσήρχετο κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον ⁴¹ «εἰς τὸν ἱερέα, ὅστις ἔλεγεν αὐτῷ: Ὁ Θεὸς Πατὴρ ὁ παντοδύναμος, ὅστις ἀνεγέννησέ σε ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος ἁγίου καὶ ἀφῆκε πάντα τὰ ἁμαρτήματα σου, αὐτὸς σε χρίει εἰς ζωὴν αἰώνιον». Κατὰ τὸν Quasten ὁ Th. Schermann συγχέει τὴν χρίσιν ταύτην πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ χρίσματος, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ὁ Ἀμβρόσιος ὁμιλεῖ κατωτέρω (ἐν βιβλ. τρίτῃ 2,8) ὡς λαμβάνοντος χώραν μετὰ τὴν νίψιν τῶν ποδῶν. Ἐν τούτοις ὁ Ἀμβρόσιος ἀλλαχοῦ ὁμιλῶν περὶ τῆς χρίσεως ταύτης τοῦ ἱερέως ταυτίζει αὐτὴν πρὸς τὸ χρίσμα ⁴². Προδήλως λοιπὸν ἢ διὰ μύρου χρίσις ἐγένετο ριπτομένου τούτου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ⁴³ ἀρχομένη ὑπὸ τοῦ ἱερέως, εἰς ὃν προσήρχετο γυμνὸς ὁ βαπτισθεὶς ὡς ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας, ὅτε δὲ ἐνεδύετο προσήρχετο εἰς τὸν ἐπίσκοπον, ὅστις ἐτελείου τὸ ἀρξάμενον χρίσμα. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ μετέπειτα πρᾶξις τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν, παρ' αἷς ὡς τύπος τοῦ χρίσματος ἐχρησιμοποιήθη μετὰ τινων παραλλαγῶν ὁ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ De sacramentis μαρτυρούμενος, ὅστις ἀπαντᾶται εἰς τὰ εὐχολόγια Gallicanum καὶ Bobbiense ⁴⁴.

2) Τῇ χρίσει ταύτῃ τοῦ ἱερέως ἐπηκολούθει, ὡς ρητῶς καθορίζεται ἐν τῷ De mysteriis ⁴⁵, τὸ ποδολάβιον ἢ ἡ νίψις τῶν ποδῶν τοῦ νεοφωτιστοῦ, γινομένη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐπισκόπου κατὰ μίμησιν τοῦ Σιωτῆρος νίψαντος τοὺς

fibium et spiritum sanctum fatearis... quemadmodum si unum sermone comprehendas, aut patrem aut filium aut spiritum sanctum, fide autem nec patrem nec filium nec spiritum sanctum abneges, plenum est fidei sacramentum... Cum enim dicitur in nomine domini Jesu Christi per unitatem nominis impletum mysterium est... Si Christum dicas et Deum patrem a quo unctus est filius et ipsum qui unctus est filius et spiritus, quo unctus est, designasti... Et si spiritum dicas, et deum patrem, a quo procedit spiritus, et filium, quia filii quoque est spiritus, nuncupasti»

41. De sacram. II 7,24 (Quasten ἔ. ἀ. σελ. 150).

42. De myster. VI, 29 (Quasten σελ. 127): «Μετὰ τοῦτο προσήλθε εἰς τὸν ἱερέα. Ἴδε τί ἐπηκολούθησεν. Οὐχὶ τὸ ρηθὲν ὑπὸ τοῦ Δαβὶδ Ὡς μύρον ἐπὶ κεφαλῆς, τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρών...; Ἐπὶ τὸν πώγωνα λοιπὸν τοῦ Ἀαρών, ἵνα γίνῃς γένος ἐκλεκτῶν, ἱερατικῶν, τίμιον· διότι πάντες εἰς βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς ἱερωσύνην χριόμεθα διὰ πνευματικῆς χάριτος».

43. «Accipis autem μύρον, hoc est unguentum supra caput» De sacr. III 1,1 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 151.)

44. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 313 ὑποσ. 4.

45. VI, 31 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 128).

πόδας τῶν μαθητῶν⁴⁶ ὡς δὲ αὐτὸς ὁ Ἀμβρόσιος βεβαιοῖ, τὸ ἔθος τοῦτο ἦτο ἀγνωστον ἐν τῇ Ρώμῃ⁴⁷. Μετὰ δὲ τὴν πλύσιν τῶν ποδῶν ἐλάμβανεν ὁ νεοφώτιστος (ιλευκὰ ἐνδύματα, ἵνα ὧσιν ἐνδειξις ὅτι ἐξεδύσατο τὸ κάλυμμα τῶν ἀμαρτημάτων καὶ ἐνεδύσατο τῆς ἀθωότητος τοὺς καθαρὸς πέπλους, περὶ ὧν εἶπεν ὁ προφήτης Ραντιεῖς με ὑσώπω καὶ καθαρισθήσομαι, πλυνεῖς με καὶ ὑπὲρ χιόνα λευκανθήσομαι)⁴⁸. Κατὰ δὲ τὰ Γαλλικανικὰ λειτουργικὰ βιβλία ὁ ἐπίσκοπος νίπτων τοὺς πόδας τοῦ νεοφωτίστου ἔλεγεν: «Ἐγὼ νίπτω σου τοὺς πόδας, ὡς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐποίησεν εἰς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ, ἵνα καὶ σὺ ποιῆς τοῦτο εἰς τοὺς ξένους καὶ ἀλλοδαπούς (hospitibus et peregrinis), ὅπως ἔχῃς ζωὴν αἰώνιον»⁴⁹. Ὁ ἐπίσκοπος ἀκόμη παρέδιδεν εἰς τὸν νεοφώτιστον καὶ τὴν λευκὴν στολὴν λέγων: «Λάβε ἐσθῆτα λευκὴν, ἣν ἄσπιλον διακόμισσον πρὸ τοῦ βήματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁵⁰. Ἡ παράδοσις αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸ Missale gothicum πρὸ τῆς νίψεως τῶν ποδῶν. Ἐντεῦθεν καὶ διεσώθη εἰς τὸ Missale τοῦτο καὶ τύπος τῆς παροχῆς τοῦ χρίσματος συνδυάζων καὶ τὴν παράδοσιν τῆς λευκῆς ἐσθῆτος, παρὰ τὸ ὅτι τὸ αὐτὸ Missale περιέχει καὶ εἰδικὸν τύπον διὰ τὴν παράδοσιν ταύτην⁵¹. Ἐξηγῶν δὲ ὁ Ἀμβρόσιος τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν τῆς νίψεως τῶν ποδῶν παρατηρεῖ: «Ἐν τῷ βαπτίσματι πᾶσα ἐνοχὴ ἐξαφανίζεται. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ Ἀδάμ ἀνετράπη ὑπὸ τοῦ διαβόλου καὶ δηλητήριον ὑπ' αὐτοῦ διεχύθη ἀνωθεν τῶν ποδῶν δι' αὐτὸ πλύνεις τοὺς πόδας, ἵνα ἐν τῷ αὐτῷ μέρει, εἰς τὸ ὁποῖον τὴν ἐνεδραν ἐποίησατο ὁ ὄφις, μείζων βοήθεια ἀγιότητος ἐπέλθῃ, διὰ τῆς ὁποίας νὰ μὴ δύναται ἔπειτα νὰ ὑποσκελίσῃ σε. Πλύνεις λοιπὸν τοὺς πόδας ἵνα πλύνῃς τὸ δηλητήριον τοῦ ὄφους»⁵².

46. Τὸ ποδολάβιον ἤρχιζεν ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἴσως συνετέλουν αὐτὸ οἱ πρεσβύτεροι ἀναγνωσσομένης καὶ τῆς σχετικῆς περικοπῆς τοῦ Ἰωάννου «A u d i s t i l e c t i o n e m · Succinctus summus sacerdotus; licet enim et presbyteri fecerint, tamen exordium ministerii a summo est sacerdotale. Succinctus summus sacerdos pedes tibi lavit» (De sacr. III 1,4, Quasten ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 152).

47. De sacram. III 1,5 (Quasten σελ. 152) («Non ignoramus, quod ecclesia Romana hanc consuetudinem non habeat... ut pedes lavet»).

48. De myster. VII 34 (Quasten σελ. 129).

49. Κατὰ τὸ Missale gothicum. Ἄλλὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐχολόγια σχεδὸν τὸν αὐτὸν ἀναφέρουσι τύπον, ἐξ ὀλοκλήρου δὲ ὁμοίαν καὶ ὁ Καισάριος (Serm. 160, De temp.), δύναται τις νὰ εἴπῃ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ Μαξίμου τοῦ Τουρίνου (De bapt. tract. 3) παρὰ Duchesne ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 314 καὶ ὑποσ. 3).

50. Κατὰ τὰ Missale gothicum καὶ Bobbiense (Duchesne αὐτοῦ καὶ ὑποσ. 1)

51. «Καταχρίω σε χρίσμα ἀγιότητος, χιτῶνα ἀθανασίας, ἣν ὁ Κύριος ἡμῶν Ι.Χ. δοθεῖσαν παρὰ τοῦ Πατρὸς πρῶτος ἔλαβεν, ἵνα αὐτὴν ἀκεραίαν καὶ ἄσπιλον διακόμισῃς πρὸ τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ζῆς εἰς αἰῶνας αἰώνων» (Duchesne ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 313 ὑποσ. 4).

52. De sacr. III 1,7 (Quasten σελ. 153).

3) Μετά την νίψιν τῶν ποδῶν ἐπηκολούθει κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀμβροσίου τὸ «spiritale signaculum», «ὅτε τῇ ἐπικλήσει τοῦ ἱερέως τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐγχέεται, τὸ πνεῦμα τῆς σοφίας καὶ συνέσεως, τὸ πνεῦμα τῆς βουλής καὶ ἰσχύος, τὸ πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας, τὸ πνεῦμα τοῦ ἁγίου φόβου»⁵³. Ἡ πνευματικὴ αὕτη σφραγίς διδομένη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἀφοῦ παρείχετο ἐν συνεχείᾳ τῆς νίψεως τῶν ποδῶν, τὴν ὁποίαν ἐτέλει ὁ ἐπίσκοπος ἦτο ὡς δύναται τις νὰ εἰκάσῃ, ἢ διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ σφράγις τοῦ μετώπου τοῦ νεοφωτίστου. Ἐὰν αὕτη ἐγίνετο καὶ διὰ τοῦ δακτύλου ἐμβεβαπτισμένου εἰς τὸ μύρον ὡς ἐν Ρώμῃ, δὲν ὑπαινίττεται ὁ Ἀμβρόσιος. Πάντως ὅμως ἀπηυθύνετο κατ' αὐτὴν καὶ ἐπίκλησις πρὸς παροχὴν τῶν ἐπτὰ χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος, ὡς ρητῶς λέγει ὁ Ἀμβρόσιος. Κατὰ τὸν Duchesne⁵⁴ ἐπετίθεντο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐπὶ τῶν νεοφωτίστων καὶ αἱ χεῖρες, καθ' ὃν χρόνον ἀπηγγέλλετο ἡ εἰδικὴ περὶ παροχῆς τοῦ Πνεύματος εὐχὴ.

Εἰς τὰς Ἰσπανικὰς ἐκκλησίας τὰ πάντα διεξήγοντο κατὰ τὸ ἀνωτέρω τυπικὸν πλὴν μόνον τὸ μὲν βάπτισμα εἰς ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ πρὸς ἔξαρσιν τῆς ἐν τῇ Τριάδι ἐνότητος ἐγίνετο διὰ μιᾶς καταδύσεως, τὸ δὲ ποδολάβιον εἶχε κατακριθῆ ὑπὸ τοῦ 48 κανόνος τῆς ἐν Ἑλβίρα συνόδου⁵⁵.

6. Εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν καὶ κοινωνία.

1) Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν ἐγίνετο ἐν πομπῇ καὶ λαμπαδοφορίᾳ λευχειμονούντων τῶν νεοφωτίστων κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ἔργου *De lapsu virginis*⁵⁶, ἀποδιδομένου μὲν εἰς τὸν Ἀμβρόσιον, ἀλλὰ διαμφισβητουμένου, καθ' ἣν ἡ μόλις καθιερωθεῖσα παρθένος εἰσῆρχετο καὶ αὕτη εἰς τὸν ναὸν «inter lumina neophytorum splendida, inter candidatos regni coelestis». Ἐψάλλοντο δὲ ἐν τῇ πομπῇ στίχοι ἐκ τῶν 42 καὶ 22 ψαλμῶν: «Εἰσελεύσομαι πρὸς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν Θεὸν τὸν εὐφραίνοντα τὴν νεότητά μου». «Ἡτοιμάσας ἐνώπιόν μου τράπεζαν». «Κύριος ποιμαίνει με καὶ οὐδὲν με ὑστερήσει, εἰς τόπον γλόης ἐκεῖ με κατασκήνωσεν. Ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως ἐξέθρεψέ με». «Ἐὰν γὰρ καὶ πορευθῶ ἐν μέσῳ σκιᾶς θανάτου οὐ φοβηθήσομαι κακὰ, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ» κ.τ.λ.⁵⁷ Προδύωρον δὲ οἱ νεοφώτιστοι μέχρι τοῦ θυσιαστηρίου, παρὰ τὸ ὁποῖον καὶ κατελάμβανον θέσιν⁵⁸. Καὶ ἐθεῶντο μὲν τὰ ἐπὶ τοῦ θυσια-

53. Αὐτοθ. 2,8 (Quasten αὐτοθ.).

54. Ἐνθα ἀνωτ. σελ. 314.

55. Αὐτοθ. σελ. 313 καὶ 314.

56. C. 49 M.L. 16,372.

57. *De myst.* VIII,43 (Quasten σελ. 131). Οἱ στίχοι οὗτοι κατὰ τὸν Quasten (αὐτοθ. ὕποσ. 5) ἐψάλλοντο καὶ κατὰ τὰς λιτανεῖας τῶν νεοφύτων τὰς γινομένας καθ' ὅλον τὸ δακταήμερον τῆς Δευκαλιωνίου ἀπὸ τοῦ βαπτιστηρίου ὀδεούντων τούτων πρὸς τὸ θυσιαστήριον.

58. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Ἀμβρόσιος γράφει: «His abluta plebs dives insignibus ad

στηρίου μυστήρια, παρακολουθοῦντες τὴν θεῖαν λειτουργίαν, οὐχὶ ὅμως ἀπ' αὐτῆς τῆς Προσκομιδῆς τῶν τιμίων δώρων, διότι κατὰ τὸν Lejay⁵⁹ τὸ Offeritorium ἐγένετο, καθ' ὃν χρόνον ἐβαπτίζοντο. Ἡ γνώμη δὲ αὕτη φαίνεται πιθανή, διότι ἢ μετὰ τὸ εὐαγγέλιον τοποθέτησις τῆς προσαγωγῆς τῆς προσφορᾶς τῶν τιμίων δώρων ἐν τῇ Ἀμβροσιανῇ λειτουργίᾳ ἐγένετο μεταγενεστέρως. Μόνον λοιπὸν τῆς μετὰ πομπῆς μεταφορᾶς καὶ ἀποθέσεως αὐτῶν ἐγίνοντο θεαταὶ οἱ νεοφώτιστοι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου. Καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν κανόνων τοῦ Ἰππολύτου καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἀφρικῇ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου μαρτυρουμένην πρᾶξιν, καθ' ἣν καὶ κατ' αὐτὴν τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς βαπτίσεώς των προσέφερον οἱ νεοφώτιστοι, ἐν τοῖς Μεδιολάνοις δὲν προσῆγον οὗτοι προσφορὰν οὔτε κατ' αὐτὴν, ὡς δὲ ρητῶς μαρτυρεῖ ὁ Ἀμβρόσιος, οὔτε κατὰ τὰς ἐπακολουθούσας ἑπτὰ ἡμέρας. Διότι ἔπρεπεν ὁ βαπτισθεὶς καὶ τοῦ βαπτίσματος αὐτοῦ καὶ τῆς θυσίας τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σημασίαν νὰ διδαχθῇ καὶ νὰ καταμάθῃ πρῶτον καὶ εἶτα νὰ προσκομίσῃ προσφορὰν, ἵνα μὴ ποτε ἐκ τῆς ἀγνοίας τοῦ προσφέροντος μολυνθῇ τῆς προσφορᾶς τὸ μυστήριον⁶⁰. Μετεῖχον ὅμως τοῦ μυστηρίου ἀπ' αὐτῆς τῆς πρώτης ἡμέρας⁶¹, ὑπ' ἀμφοτέρω δὲ τὰ εἶδη⁶². Καὶ μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος ἐκοινωνοῦν καὶ αὐτὰ τὰ νήπια⁶³. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὑπὸ τῶν παλαιότερων ρωμαϊκῶν καὶ αἰγυπτιακῶν πηγῶν μαρτυρούμενον ποτήριον ὕδατος καὶ μέλιτος καὶ γάλακτος, ὡς κερνώμενον μετὰ τὴν λῆψιν τῆς κοινωνίας εἰς τοὺς νεοφωτίστους, ὁ Ἀμβρόσιος οὐδὲν λέγει, μᾶλλον δὲ συμβολικῶς ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἐν Ἀσματι ε 1 λόγους⁶⁴.

Christi contendit altaria» (De myst. VIII 43). Καὶ ἄλλαχού· «Sequitur ut veniatis ad altare., Veniebas ergo desiderans ad altare». «Venisti ad altare, vidisti sacramenta posita super altare, (De sacram. IV 2,5,7,3,1).

59. Ἐνθα ἄνωτ. στήλη 1433.

60. Ambr. in psal. 118, prol. 2 (M.L. 15,1198): «Quia ablutionis ipsius sacrificii rationem baptizatus debet cognoscere, non offert sacrificium, nisi octavum ingrediatur diem... tunc demum suum munus altaribus sacris offerat cum coeperit esse instructor; ne offerentis inscitia contamine oblationis mysterium».

61. «Veniebas desiderans ad altare, quo acciperes sacramentum» (be sacram. iv,2,7). «Venit igitur (abluta plebs) et videns sacrosanctum altare compositum exclamans ait: Parasti in conspectu meo mensam» (De myst. VIII 43).

62. Ambr. In psalm. 118,16,21 (M.L. 15,1434) καὶ De Elia, 10,34 (M.L. 14, 708).

63. Lejay ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1433.

64. De sacram. V 3,17 (Quasten ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 166) «Manducavi panem meum cum melle meo. Vides, quod in hoc pane nulla sit amaritudo, sed omnis suavitas sit. Bibi vinum meum cum lacte meo. Vides hujus modi esse laetitiam, quae nullius peccati sordibus polluitur. Quoties cumque enim bibis remissionem accipis peccatorum et nebriaris in spiritu».

2) Κατὰ τὰς ἐπακολουθούσας ἡμέρας τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος οἱ νεοφώτιστοι λευχειμονοῦντες παρηκολούθουν τὰς καθ' ἐκάστην τελουμένας λειτουργίας κοινωνοῦντες τῶν μυστηρίων καὶ ἀκροώμενοι τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων, αἵτινες ἐγίνοντο καὶ ἐν Μεδιολάνοις ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, τούτων δὲ καταλειφθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου ὑποδείγματα εἰσι τὰ περιληφθέντα ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ De mysteriis καὶ De Sacramentis, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν πρώτων γραμμῶν τῶν ἔργων τούτων⁶⁵. Παρουσιάζει ὁμοῦς ἡ ἐν Μεδιολάνοις πράξις κατὰ τὸν Duchesne⁶⁶ καὶ ἰδιάζον τι, ὅτι δηλαδὴ ὡς καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα, οὕτω καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς Διακαινησίμου ἐβδομάδος ἐτελοῦντο δύο λειτουργίαι.

Τέλος κατὰ τὸ ἔθος τὸ κρατοῦν εἰς πάσας τὰς ἐκκλησίας οἱ νεοφώτιστοι ἔφερον τὴν λευκὴν αὐτῶν ἀμφίεσιν καθ' ὅλην τὴν Διακαινήσιμον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα εἰς τὸ Πάσχα Κυριακὴ, ἐπειδὴ κατ' αὐτὴν ἀπέθετον οὗτοι ταύτην, ἐκαλεῖτο In albis depositis⁶⁷.

65. «...Nunc de mysteriis dicere tempus admonet atque ipsam sacramentorum rationem edere, quam ante baptismum si putassemus insinuandam nondum initiatis, prodidisse potius quam edidisse aestimaremur» De myst. I 2. «De sacramentis, quae accepistis, sermonem adior, cujus rationem non oportuit ante praemittit». De sacr. I 1 (Quasten σελ. 114 καὶ 139).

66. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 315 καὶ ὑποσ. 2.

67. Lejay ἐνθ' ἀνωτ. στήλη 1433.

ΑΛΛΑΙ ΤΕΛΕΤΑΙ

1. Καθιέρωσις παρθένων (*velatio virginum*).

Αὕτη κατὰ τὸν Ἀμβρόσιον¹ ἐγίνετο κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ὁποίας οὗτος φέρεται εἰπῶν: « Ἦλθεν ἡ ἡμέρα τοῦ Πάσχα. Ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ τελεσιουργοῦνται τὰ μυστήρια τοῦ βαπτίσματος καὶ λαμβάνουσι τὸ κάλυμμα αἱ ἱεραὶ παρθένοι». Ἀλλὰ καὶ εἰς ἡμέραν ἄλλης τινὸς ἑορτῆς ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ αὕτη, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀδελφὴ του Μαρκελλίνα καθιερώθη τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδίου². Ἦρχιζε δὲ ἡ τελετὴ κατὰ τὸ *Liber de lapsu virginis*, οὔτινος, ὡς εἴπομεν, ἀποδιδομένου εἰς τὸν Ἀμβρόσιον ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης, δι' ἐκφωνήσεως λόγου, μεθ' ὃν ἐπηκολούθει ἡ *velatio* καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκφωνήσις τοῦ Ἀμήν ἔκλειε τὴν ὅλην τελετὴν, ἣτις πιθανῶς διεξήγετο μεταξὺ τῆς λειτουργίας τῶν κατηγουμένων καὶ τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν³. Κατὰ δὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Duchesne⁴ παρατιθεμένην τάξιν τοῦ *Missale gallicanum vetus* προηγῆτο τῆς τελετῆς τὸ *Invitatorium*, δι' οὗ ἐκαλοῦντο οἱ πιστοὶ διὰ τῆς προσφωνήσεως *Dilectissimi fratres*, ἵνα δεηθῶσι τοῦ Θεοῦ, τοῦ πάντοτε τῆς ἀγνείας καὶ τῆς σωφροσύνης φρουροῦ, ὅπως διαφυλάξῃ τὴν δούλην αὐτοῦ ταύτην ἐλευθέραν τῶν τοῦ αἰῶνος τούτου σαρκικῶν θελγήτρων καὶ ἐνισχύσῃ αὐτὴν εἰς τὴν προαίρεσίν της, ὅπως συγκαταλεχθῇ εἰς τὸν οὐράνιον θάλαμον τοῦ αἰωνίου βασιλείως. Στρεφομένου δ' ἐν συνεχείᾳ τοῦ λόγου εἰς δέησιν πρὸς τὸν Κύριον, τὸν ἀρεσκόμενον πλεῖον εἰς τὴν παρθενίαν, διότι καὶ αὐτοῦ ἀρχὴ ἡ παρθενία ἐστὶ (*aquia tibi origo virginitas*) καὶ ὅτε δὲ ἐνηνθρώπησεν ἐκ παρθένου ἐγεννήθη, ζητεῖ ὁ λειτουργός, ἵνα χορηγήσῃ καὶ εἰς τὴν παιδα αὐτοῦ ταύτην ἐμμοῆν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς διδομένην ὑπόσχεσιν καὶ ἀκαμπτον σταθερότητα κατὰ τῶν πολυμόρφων τοῦ ἔχθρου ἐπιβουλῶν. Μετὰ τοῦτο παρεδίδετο εἰς τὴν καθιερουμένην τὸ κάλυμμα, συναδεδέυετο δὲ ἡ παράδοσις αὕτη ὑπὸ τῆς κάτωθι εὐλογίας:

«Λάβε, ἡ καῖς, τὸ πάλλιον, ὅπερ εἶθε νὰ παραδώσῃς ἄσπιλον πρὸ τοῦ βήματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῷ ὁποίῳ κλίνει πᾶν γόνυ ἐπου-

1. *Exhortatio castitatis* M.L. 16,348.

2. *De virginibus* III 1,1, M.L. 16,219.

3. *Lejay* ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1434.

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 411.

ρανίων και ἐπιγείων και καταχθονίων. Εἶθε νὰ εὐλογῇ σε ὁ ποιητὴς οὐρανοῦ και γῆς, ὁ Θεὸς Πατὴρ ὁ παντοδύναμος, ὅστις ἠὐδόκησεν ἐκλέξασθαι σε εἰς σχῆμα τῆς ἁγίας Μαρίας μητρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς σῶαν και ἄσπιλον παρθενίαν, ἣν ὑπέσχου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ και τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων. Διὸ τῆρει τὴν βεβαίωσιν, τῆρει ἐν ὑπομονῇ τὴν ἀγνεῖαν, ἵνα ἀξιωθῆς νὰ λάβῃς τὸν στέφανον τῆς παρθενίας σου. Νῦν δέομαι τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θείας εὐσπλαγχνίας, ἵνα ταύτην τὴν παρθένον εὐδοκῆσῃ νὰ καθιεροῖ και ἀγιαζῇ μέχρι τέλους. Εἶθε νὰ εὐλογῇ σε ὁ Θεὸς Πατὴρ και ὁ Υἱὸς και τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πάσῃ εὐλογία πνευματικῇ, ἵνα παραμένῃς ἄνευ κηλίδος ὑπὸ τὸ ἱμάτιον τῆς ἁγίας Μαρίας, μητρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

2. Ἡ εὐλογία τοῦ γάμου.

Εἰς τὸ *velamen virginum* ὁ Ἀμβρόσιος⁵ ἀντιθέτει τὸ *flammeum nuptiale* (=νυμφικὴν καλύπτραν τοῦ γάμου). Τοῦτο ἐφήπλωνεν ὁ ἱερεὺς ἐπὶ τῆς νόμφης συνοδεύων αὐτὸ δι' εὐλογίας, δι' ἧς καθηγιαζέτο ὁ γάμος⁶. Πλείονα περὶ τῆς τελετῆς τοῦ γάμου δὲν ἀναφέρει ὁ Ἀμβρόσιος. Ἐνῶ δὲ ὁ ρωμαϊκὸς τύπος συνδέει τὸν γάμον μετὰ λειτουργίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ προσφέρουσα εἶναι ἡ μελλόνυμφος, ὡς εἴπομεν, εἰς τὰ Γαλλικανικὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν γίνεται λόγος περὶ τοιαύτης λειτουργίας. Ὑπάρχει μόνον ἐν τῷ *Missale Bobbiense* εὐλογία τοῦ θαλάμου ὑπὲρ τῶν εἰς γάμον συνερχομένων (*Benedictio thalami super nubentes*) ἀποτελουμένη ἐξ ἑνὸς *invitatorium* και μιᾶς εὐχῆς και οὐδὲν πλέον⁷.

3. Ἡ περὶ τῶν νεκρῶν φροντίς.

Κατὰ τὴν ἐκφορὰν αὐτῶν οἱ ἀποθνήσκοντες εἶχον ἀκάλυπτον τὸ πρόσωπον, ὡς παρ' Ἑλλήσιν, ὁ δὲ τελευταῖος ἀποχαιρετισμὸς συνωδεύετο και δι' ἀσπασμοῦ⁸. Ἐκ τοῦ τέλους δὲ τοῦ ἐπικηδειοῦ τοῦ Ἀμβροσίου πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Σάτυρον συνάγεται, ὅτι πρὸ τῆς ἐκφορᾶς ἐτελεῖτο και λειτουργία⁹.

5. De instit. virginum 108 M.L. 16,331.

6. Epist. 19,7 (M.L. 16,984: «cum ipsum conjugium velamine sacerdotali et benedictione sanctificari oporteat»).

7. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 415 ὑποσ. 2.

8. De excessu fr. Satyri I 78 (M.L. 16,1314): «Procedamus ad tumulum; sed prius ultimum coram populo valedico, pacem praedico, osculum solvo».

9. Αὐτοθ. 80, στήλῃ 1315. «Tibi nunc; omnipotens Deus, innoxiam commendo animam, tibi hostiam meam offero; cape propitius ac serenus fraternum munus, sacrificium sacerdotis».

Ὡς πρὸς τὰς μετὰ τὴν ταφὴν γινομένας λειτουργίας ὡς μνημόσυνα τοῦ θεοπέποιθτος, ὁ Ἀμβρόσιος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἄλλοι τὴν τρίτην καὶ τριακοστήν ἡμέραν, ἄλλοι τὴν ἐβδόμην καὶ τεσσαρακοστήν συνείθιζον νὰ τελῶσιν αὐτάς¹⁰. Αὐτὸς ὁ ἴδιος διὰ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Σάτυρον ἐτέλεσε λειτουργίαν τὴν ἐβδόμην ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν καὶ διὰ τὸν Θεοδοσίον τὴν τεσσαρακοστήν¹¹. Πανταχοῦ δὲ ἐτέλουν λειτουργίαν κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ μεταστάντος¹².

Ὡς πρὸς τὸν τόπον τῆς ταφῆς ἐπεζητεῖτο, ἵνα οἱ τάφοι διανοίγωνται παρὰ τοῖς τάφοις μαρτύρων. Οὕτως ὁ τάφος τοῦ Σατύρου ἔκειτο παρὰ τὸν τάφον τοῦ μάρτυρος Βίκτορος, ὁ δὲ Ἀμβρόσιος ἐτάφη ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον ἀριστερὰ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων Γερβασίου καὶ Προτασίου¹³.

4. Καθιέρωσις ναῶν.

Εἶπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, ὅτι ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου δὲν ὑπάρχει τάξις Ἐγκαινίων καὶ καθιέρωσις ναῶν. Ὁ Ἀμβρόσιος ἐν τινι ἐπιστολῇ του¹⁴ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι «ὅταν ἐτέλει τὰ ἐγκαινία τῆς Βασιλικῆς, πολλοὶ ἐν ἐνὶ στόματι ἤρχισαν νὰ ἐνίστανται λέγοντες: Ὡς τὴν ρωμαϊκὴν βασιλικὴν ἐγκαινίασον. Ἀπεκρίθη δὲ οὗτος: Ἢ τὸ πράξω, ἐὰν λείψανα μαρτυρικὰ συμβῆ νὰ εὔρω». Πράγματι δὲ εὔρε τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων Γερβασίου καὶ Προτασίου, καὶ μετ' ἀγρυπνίαν δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν κατάθεσιν τούτων ἐν τῇ Βασιλικῇ. Ἐκ τούτου ὁμῶς συνάγεται, ὅτι διὰ τὰ ἐγκαινία πρότερον δὲν ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος ἡ κατάθεσις ἱερῶν λειψάνων.

Κατὰ τὸν Duchesne¹⁵ ἢ κατὰ τὸν Γαλλικανικὸν τύπον ἀποκατάστασις τοῦ τυπικοῦ, καθ' ὃ ἐτελοῦντο τὰ ἐγκαινία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὀγδοῦ αἰῶνος, ἀποτελεῖ ἔργον ἐξόχως λεπτόν, διότι δὲν ὑπάρχει περιγραφὴ τις, οὐδὲ λειτουργικόν τι κείμενον, ἐν τοῖς ὁποίοις νὰ μὴ συνδυάζωνται τὰ δύο τυπικά, τὸ Ρωμαϊκὸν δηλαδὴ καὶ τὸ Γαλλικανικόν. Βασιζόμενος δὲ οὗτος ἐπὶ ὑπομνήματος τοῦ τυπικοῦ τῶν ἐγκαινίων ἀποδιδομένου εἰς τὸν Remy τῆς Auxerre, συμφωνοῦντος δὲ πρὸς Διάταξιν τινα (Ordo) χειρογράφου τῆς Βερώνης καὶ πρὸς ἄλλην τινα περιεχομένην εἰς τὸ Εὐχολόγιον τῆς Angoulême, ἐν συνδυασμῶ καὶ πρὸς τὰ τυπικά τοῦ Γελασιανοῦ εὐχολογίου καὶ τοῦ Missale Francorum,

10. De obitu Theodos. 3 (M.L. 16,1386): «Alii tertium diem et trigesimum, alii septimum et quadragesimum observare consuerunt».

11. De excessu Fr. Sat. II 2 καὶ De obit. Theod. 3 (M.L. 16,1315 καὶ 1386)

12. De excessu... ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1316.

13. Lejay ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 1437.

14. Epist. 21,1 (M.L. 16,1019).

15. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 393.

περιγράφει τὴν κρατοῦσαν ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα τάξιν ὡς ἔπεται:¹⁶

1) Ἡ εἴσοδος τοῦ ἐπίσκοπου καὶ αἱ προπαρασκευαστικαὶ δεήσεις.

Τὰ ἱερὰ λείψανα ἀπετίθεντο πρὸ τῶν ἐγκαινίων τοῦ νέου ναοῦ εἰς ἄλλον καθιερωμένον ναόν, ὡς ἐν τῷ Βυζαντινῷ τύπῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐτελεῖτο καθ' ὅλην τὴν προηγουμένην νύκτα ἀγρυπνία. Ὁ νέος ναὸς κατὰ τὴν νύκτα ταύτην παρέμενε κενός, φωτιζομένων τῶν τειχῶν αὐτοῦ ὑπὸ δώδεκα λαμπάδων, εἰς δὲ μόνος κληρικὸς παρέμενεν ἐν αὐτῷ, ἵνα ἀνοιξῆ κατὰ τὴν κατάλληλον στιγμὴν τὰς πύλας αὐτοῦ. Ὁ ἐπίσκοπος ἤρχετο τὴν πρώτην κατ' εὐθειᾶν εἰς αὐτὸν καὶ ἰστάμενος πρὸ τῆς θύρας αὐτοῦ ἤγγιζε τὸ ὑπέρθυρον διὰ τῆς ποιμαντικῆς ράβδου αὐτοῦ ψάλλον τὸ ἀντίφωνον· Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν κ.τ.λ. Ὁ χορὸς ἀκολουθῶν ἔψαλλε τὸν ψαλμὸν· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ὅταν δὲ συνεπληροῦτο οὗτος, ἠνοίγετο ἡ πύλη καὶ εἰσῆρχετο ὁ ἐπίσκοπος λέγων· Εἰρήνη τῷ οἴκῳ τούτῳ. Εἶτα κατηθύνετο εἰς τὸ θυσιαστήριον ἀκολουθούμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου. Καθ' ὃν δὲ χρόνον πάντες ἐπιπτον κατὰ πρόσωπον ἐπὶ τῆς γῆς, ἐψάλλετο ὁ ὕμνος τῆς λιτανείας, μεθ' ὃ ἠγείρετο ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἀπήγγελλε τὴν ἐπομένην εὐχὴν:

Μεγαλύνθητι, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐν τοῖς ἁγίοις σου· καὶ ἐμφάνηθι ἐν τῷ ναῷ τούτῳ τῆς οἰκοδομῆς, ἵνα σὺ ὅστις πάντα ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς υἰοθεσίας ἐργάζεσαι, πάντοτε ἐν τῇ κληρονομίᾳ σου ὑμῆσαι.

2) Τελετὴ τοῦ Ἀλφαβήτου.

Ὁ ἐπίσκοπος εἶτα κατηθύνετο πρὸς τὴν ἀριστερὰν ἀνατολικὴν γωνίαν καὶ διατρέγων τὸν ναὸν διαγωνίως ἐσημείου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διὰ τοῦ ἄκρου τῆς ράβδου αὐτοῦ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου. Εἶτα ἐπανερχόμενος εἰς τὴν δεξιὰν ἀνατολικὴν γωνίαν ἔπραττε τὸ αὐτὸ διασχίζων πάλιν τὸν ναὸν κατὰ τὴν ἑτέραν διαγώνιον. Σήμερον ἡ συνήθεια εἶναι νὰ σημειοῖ τὸ ἐλληνικὸν ἀλφάβητον ἐπὶ τῆς πρώτης διαγώνιου καὶ τὸ λατινικὸν ἐπὶ τῆς δευτέρας, λαμβάνεται δὲ πρόνοια, ἵνα ἐπὶ τῶν δύο διαγωνίων ρίπτεται ἐκ προτέρου τέφρα, ὥστε τὰ γράμματα σημειούμενα ἐπ' αὐτῆς νὰ φαίνωνται. Ἡ τελετὴ αὕτη ἄγνωστος ἐν τῷ Βυζαντινῷ τύπῳ προῆλθεν ἐκ τῆς πράξεως τῶν ρωμαίων γεωμετρῶν, οἵτινες ἐχάρασσον δύο ἐγκαρσίους γραμμὰς ἐπὶ τῶν γαιῶν, τὰς ὁποίας ἤθελον νὰ καταμετρήσωσι. Τὰ γράμματα δέ, ἕτινα ὁ ἐπίσκοπος ἐσημείου, ὑπενομιζοῦσι τοὺς ἀριθμοὺς, τοὺς ὁποίους καὶ οἱ γεωμέτραι ἐσημείουν ἐπὶ τῶν γραμμῶν τῶν πρὸς ὑπολογισμὸν τῶν διαστάσεων τῆς περιμέτρου. Ἐπὶ πλέον ἡ σειρά, τὴν ὁποίαν σχηματίζει τὸ ἀλφάβητον διὰ πάντων τῶν ἐπὶ τῆς τέφρας

16. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 394-403.

σημειουμένων στοιχείων αὐτοῦ, εἶναι εἶδος τι διαστολῆς τῶν ἀρχικῶν γραμμῶν ΑΩ, ὅπως καὶ τὸ διὰ τῶν διαγωνίων γραμμῶν σχηματιζόμενον ἑλληνικὸν γράμμα Χ εἶναι τὸ ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω τὸ ἐγγραφόμενον ἐν σχήματι σταυροῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐκκλησίας ἀλφάβητον ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸν τύπον μεγάλου τινὸς σημείου τοῦ Χριστοῦ (signum Christi) ἐπὶ τοῦ χώρου, ὅστις καθιεροῦται εἰς λατρείαν τοῦ Χριστοῦ. Ταῦτα κατὰ Duchesne¹⁷ διατεινόμενον, ὅτι ὁ βαθὺς οὗτος συμβολισμὸς πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ὅτε δὲν ἐκυριάρχουν οἱ βάρβαροι ἐπὶ τῶν Γαλλικῶν καὶ Ἰσπανικῶν χωρῶν.

3) Ἐτοιμασία τοῦ καθαρτικοῦ ὕδατος καὶ καθαρσις τοῦ θυσιαστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ.

Ἀκολούθως ὁ ἐπίσκοπος ἐπήρχετο πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐπεκαλεῖτο τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ λέγων: Ὁ Θεὸς εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχες. Εἶτα δὲ πρόεβαινεν εἰς τὴν εὐλογίαν τοῦ καθαρτηρίου ὕδατος. Ἐξώρριζε πρῶτον καὶ ἠύλογει ὕδωρ, εἶτα ἄλας, μεθ' οὗ ἀκολούθως ἀνεμίγνυε καὶ τέφραν, τὸ μίγμα δὲ τοῦτο τοῦ ἄλατος καὶ τῆς τέφρας ἔρριπτε σταυροειδῶς ἐν τῷ ὕδατι τρίς, καὶ τέλος ἐπέχυνεν ἐντὸς τοῦ ὕδατος καὶ οἶνον ἀπαγγέλλων τὴν κάτωθι εὐχὴν:

«Δημιουργέ καὶ συντηρητὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, χορηγέ τῆς πνευματικῆς χάριτος, δωρητὰ τῆς αἰωνίου σωτηρίας, σὺ κατὰπεμψον τὸ Πνεῦμά σου ἐπὶ τὸν οἶνον τὸν μεθ' ὕδατος μεμιγμένον, ἵνα ὅπλα ἀμυντικὰ δυνάμει οὐρανοῦ πρὸς καθιέρωσιν τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἢ τοῦ θυσιαστηρίου ἐκπηγάσῃ».

Διὰ τοῦ δακτύλου του δὲ ἐμβαπτισθέντος εἰς τὸ καθαρτήριο ὕδωρ ἐσημεῖον ἐπὶ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ θυσιαστηρίου τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ ἐκύκλου τοῦτο ἐπτάκις, ραντίζων αὐτὸ διὰ δέσμης ὑσσώπου, καθ' ὃν χρόνον ὁ χορὸς ἔψαλλε τὸν πεντήκοστὸν ψαλμὸν, ψαλλομένου δὲ τούτου καὶ ἑτέρων δύο ψαλμῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ 91 («Ὁ κατοικῶν ἐν βοήθειᾳ τοῦ Ὑψίστου...») περιήρχετο τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τρίς ραντίζων τοὺς τοίχους αὐτοῦ, καθ' ὃν χρόνον ἄλλοι κληρικοὶ ἔρραντίζον καὶ ἐξωτερικῶς αὐτούς. Εἶτα ὁ ἐπίσκοπος ἔρραντίζε καὶ τὸ δάπεδον βαδίζων ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου πρὸς τὴν πύλην, καὶ ἀπὸ τοῦ μέσου ἀκολούθως ἐπὶ γραμμῆς καθέτου κατὰ πλάτος τοῦ κτιρίου.

4) Εὐχαὶ καθαρστικαί.

Ὁ ἐπίσκοπος εἶτα ἴστατο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ καὶ ἐστραμμένος πρὸς τὸ θυσιαστήριον ἀπήγγελλε πρῶτον δέησίν τινα, εἶτα δὲ καὶ εὐχαριστήριον εὐχὴν ἐχοῦσας οὕτω:

17. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 402-403.

«Ὁ Θεός, ὁ ἀγιάζων τοὺς εἰς τὸ σὸν ὄνομα ἀφιερωμένους τόπους, ἔκχυσον ἐπὶ τὸν εὐκτῆριον τοῦτον οἶκον τὴν χάριν σου, ἵνα ὑπὸ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ ἐπικαλουμένων σε βοήθεια ἐλέους αἰσθητῶς παρέχηται».

«Ὁ Κύριος μεθ' ὑμῶν. Ἄνω τὰς καρδίας. Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ. Ἄξιον καὶ δίκαιον, πρόπον καὶ σωτήριον πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἡμᾶς σοὶ εὐχαριστεῖν, Κύριε ἅγιε, Πάτερ παντοδύναμε, αἰώνιε Θεέ... ὃς τὰ οὐράνια ἅμα καὶ ἐπίγεια περιβάλλεις... Ἐπάκουσον τῶν δεήσεων τῶν σῶν δούλων, ἵνα ὧσιν οἱ ὀφθαλμοί σου ἠνεωγμένοι ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦτον νυκτὸς καὶ ἡμέρας, καὶ τὴν βασιλικὴν ταύτην εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου (δεῖνα) δι' ἱερῶν μυστηρίων καθιδρυθεῖσαν πολυεὐπλαγγχε, καθαγίασον, οἰκτίρμον κατακόσμησον, διὰ τῆς σῆς λάμπειως καταύγασον· καὶ πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς λατρείαν ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ ἴλεως προσδέχου, εὐμενῶς εὐδόκησον νὰ ἐπιβλέπῃς. Καὶ διὰ τὸ μέγα ὄνομά σου καὶ τὴν χειρὰ σου τὴν ἰσχυράν καὶ τὸν βραχίονά σου τὸν ὑψηλὸν τοὺς ἐν τῷ κατοικητηρίῳ τούτῳ δεομένους ἄσμενος προστάτευε, εὐμενῶς ἐπάκουε, αἰωνίᾳ ὑπερασπίσει διαφύλαττε, ἵνα πάντοτε μακάριοι καὶ πάντοτε τῇ σῇ θρησκείᾳ χαίροντες σταθερῶς ἐν τῇ καθολικῇ πίστει τῆς ἁγίας Τριάδος ἐμμένωσω».

5) Χρίσις τοῦ θυσιαστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ.

Ψαλλομένου εἶτα τοῦ ἀντιφώνου Εἰσελεύσομαι εἰς τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ (Introibo ad altare dei) καὶ τοῦ ψαλμοῦ Κρῖνόν με ὁ Θεός ὁ ἐπίσκοπος ἐπροχώρει πρὸς τὸ θυσιαστήριον, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου ἔχυνε τὸ ὑπόλοιπον τοῦ καθαρτηρίου ὕδατος. Καὶ θυμιῶν τὸ θυσιαστήριον ἐποίει ἐπ' αὐτοῦ, εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας, τρεῖς χρίσεις, τὰς δύο πρώτας διὰ συνήθους ἠύλογημένου ἐλαίου, τὴν τρίτην δὲ δι' ἁγίου μύρου, καθ' ὃν χρόνον ὁ χορὸς ἔψαλλε τρία ἀντίφωνα σχετιζόμενα πρὸς τὴν τελετὴν.

Ἦτοι Erexit Jacob lapidem in titulum, fundens oleum desuper e.t.c. (=Ἔστησεν ὁ Ἰακώβ τὸν λίθον εἰς στήλην καὶ ἐπέχεεν ἔλαιον ἐπὶ τὸ ἄκρον αὐτῆς...) καὶ τὸν ψαλμὸν Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου.

Sanctificavit Dominus tabernaculum suum e.t.c. (=Ἁγίασε τὸ σκηνώμα αὐτοῦ ὁ Κύριος...) καὶ τὸν ψαλμὸν Ὁ Θεός καταφυγὴ ἡμῶν.

Ecce odor filii mei e.t.c. (=Ἴδου ὁσμὴ τοῦ υἱοῦ μου)· καὶ τὸν ψαλμὸν Οἱ θεμέλιοι αὐτοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἱερεὺς τις ἐκύκλου τὸ θυσιαστήριον συνεχίζων τὴν θυμίασιν, τὴν ὁποῖαν ἤρχισεν ὁ ἐπίσκοπος, ὅστις ἤδη μετὰ τὴν χρίσιν τοῦ θυσιαστηρίου ἐπροχώρει ἤδη πρὸς τοὺς τοίχους τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὁποίους ἔχριεν ἅπαξ δι' ἁγίου μύρου.

6) Τελικὰ καὶ καθαγιαστικὰ εὐχαι.

Ὁ ἐπίσκοπος εἶτα ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐτοποθετεῖ ἐν σχήματι σταυροῦ ἀνημμένον θυμίαμα. Καθ' ὃν δὲ χρόνον ἐκαίε-

το τοῦτο, ἀπήγγελλε καθαγιαστικὴν εὐχὴν, τῆς ὁποίας προτάσσεται *invitatorium*, ἔχουσι δὲ ταῦτα οὕτως: *Invitatorium*:

«Τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ Πατρὸς τοῦ παντοδυνάμου, προσφιλέστατοι ἀδελφοί, ἐπικαλεσθῶμεν, ἵνα τὸ θυσιαστήριον τοῦτο, τὸ διὰ πνευματικῶν θυσιῶν καθιερωθὲν, ταῖς φωναῖς ἡμῶν ἐκλιπαρούμενος διὰ τῆς παρουσίας ἀκολουθίας εὐλογία καθαγιάσῃ, ἵνα ἐν αὐτῷ πάντοτε τὰς προσφορὰς τῶν δούλων αὐτοῦ σπουδῇ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀφοσιώσεως προσκομιζόμενας καταξιῶν νὰ εὐλογῇ καὶ ἀγιάζῃ καὶ πνευματικῶ ἱλασκόμενος θυμιάματι, τοῦ δεομένου οἴκου αὐτοῦ ταχὺς εἰσακουστῆς παρίσταται».

Ἡ εὐχή:

«Θεὲ παντοδύναμε, εἰς τιμὴν τοῦ ὁποίου τὸ θυσιαστήριον ἐπὶ τῇ σῇ ἐπικλήσει καθιερούμεν, οἰκτίρμων καὶ ἔλεως τῶν δεήσεων τῆς ταπεινότητος ἡμῶν εἰσάκουσον καὶ παράσχου, ἵνα αἱ ἐπὶ τῆς τραπέζης ταύτης θυσίαι ὡς σοι εὐπρόσδεκτοι, ὡσιν ἀρεσταὶ καὶ πάντοτε τῇ δρόσῳ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος ἐμπεποτισμέναι, ἵνα κατὰ πάντα χρόνον ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ ἀνακουφίζῃς τὰς ἀγωνίας τοῦ δεομένου σου οἴκου σου, θεραπεύῃς τὰς ἀσθενείας, ἐπακούῃς τῶν δεήσεων, ἀποδέχησαι τὰς εὐχάς, ἐνισχύῃς τὰ ἐφετά, παρέχῃς τὰ αἰτήματα.

7) Εὐλογία τῶν σκευῶν καὶ καλυμμάτων.

Μετὰ τὴν εὐχὴν ταύτην οἱ ὑποδιάκονοι ἐκόμιζον τὰ καλύμματα, τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ ἀντικείμενα τὰ πρὸς διακόσμησιν τοῦ ναοῦ χρησιμεύοντα καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἠυλόγει ταῦτα, ἀπαγγέλλων μὲν συντόμους καὶ εἰδικὰς εὐχὰς ἐπὶ τὰ καλύμματα καὶ τὸ ποτήριον, συνοδεύων δὲ τὴν εὐχὴν τοῦ δισκαρίου καὶ διὰ κρίσεως ἁγίου μύρου.

8) Μεταφορὰ τῶν ἁγίων λειψάνων.

Ἐκείθεν ἤδη ἔχων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἐπίσκοπον μετέβαινον εἰς τὸν τόπον, ὅπου εἶχον ἀποτεθῆ τὰ ἅγια λείψανα καὶ ὅπου ὁ λαὸς εἶχε συναθροισθῆ. Ἐκεῖθεν ἐλάμβανον ταῦτα καὶ μετὰ μεγάλης πομπῆς μετέφερον αὐτὰ εἰς τὸν ἐτοιμασθέντα καὶ καθιερωθέντα ναὸν ψάλλοντες ὕμνους θριαμβευτικούς. *Ambulatis sancti Dei, ingredimini in civitatem et c.* Ὁ λαὸς ἤδη εἰσέρχεται εἰς τὸν ναὸν ἀκολουθῶν τὸν κλῆρον, ἀλλ' ὅταν ὁ ἐπίσκοπος εἰσῆρχεται εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα, βῆλον ἐρίπτειτο ὀπισθεν αὐτοῦ. Προὐχῶρει τότε εἰς τὴν κατάθεσιν τῶν ἱερῶν λειψάνων, καθ' ὃν δὲ χρόνον ἐνέκλειεν αὐτὰ εἰς τὸ θυσιαστήριον ὁ χορὸς ἔψαλλε μετ' ἐπωδοῦ τὸ *Exultabunt sancti in gloria* τὸν ψαλμὸν Ἄσατε τῷ Κυρίῳ ἄσμα καινόν. Τῆς καταθέσεως τῶν ἁγίων λειψάνων συντελεσθείσης, ἀνήπτοντο τὰ φῶτα τοῦ ἐγκαινιασθέντος ναοῦ καὶ ὁ ἐπίσκοπος μετέβαινον εἰς τὸ σκευοφυλάκιον, ἵνα ἐτοιμασθῇ πρὸς τέλει τῆς θείας λειτουργίας.

Ὁ Duchesne¹⁸ εὕρισκε ἴλιαν ἀξιοσημείωτον σύμπτωσιν τοῦ Γαλλικανοῦ τούτου τυπικοῦ τῶν Ἑγκαινίων πρὸς τὸ Βυζαντινὸν τυπικόν. Διότι καὶ ἐν τῷ τυπικῷ τούτῳ κατὰ τὴν παλαιότεραν πρᾶξιν, τὴν καὶ ὑπὸ τοῦ Βαβερينوῦ κώδικος μαρτυρουμένην, ἡ τελετὴ τῆς καθιερώσεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ θυσιαστηρίου διακρίνεται τῆς τελετῆς τῆς καταθέσεως τῶν ἁγίων λειψάνων, ἣτις ἄλλοτε ἐτελεῖτο τὴν ἐπομένην τῆς καθιερώσεως τοῦ ναοῦ ἡμέρας, πάντως δὲ εἴπετο αὐτῆς ὡς κεχωρισμένη ταύτης τελετῆ. Ἐχομεν καὶ ἐν τῷ Βυζαντινῷ τύπῳ στήριξιν πρῶτον τῆς τραπέζης ἐπὶ τῶν κίωνων ἢ τῆς βάσεως αὐτῆς διὰ τῆς κολλητικῆς οὐσίας τῆς κηρομαστίχης, πλῆσιν ταύτης δι' ὕδατος ἡγιασμένου, εἶτα δι' οἴνου ἢ οἰνάνθης, χρῆσιν αὐτῆς δι' ἁγίου μύρου, καθὼς καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, θυμιάσεις. Καθ' ὃν δὲ χρόνον γίνονται ταῦτα, ψάλλονται ὑπὸ τοῦ χοροῦ διάφοροι ψαλμοί. Εἶτα κατὰ τὴν παλαιότεραν πρᾶξιν μετεφέροντο συνήθως τὴν ἐπομένην μετὰ μεγάλης πομπῆς τὰ ἅγια λείψανα ἐκ τοῦ ναοῦ, ὅπου προσωρινῶς εἶχον ἀποτεθῆ καὶ ἔπου καθ' ὅλην τὴν προηγηθεῖσαν νύκτα ἐγένετο ἀγρυπνία. Ὅταν δὲ ὁ ἐπίσκοπος κατέφθανε πρὸ τῆς πύλης τοῦ προεστρεπισθέντος ναοῦ ἐπανελαμβάνετο τὸ Ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν κ.λ.π. Καὶ κατέθετεν ὁ ἐπίσκοπος ταῦτα εἰς τὴν βάσιν τοῦ θυσιαστηρίου καὶ οὐχὶ ἐπὶ τοῦ κίονος τοῦ ἐπικαλυπτομένου ὑπὸ τῆς ἁγίας τραπέζης, ὡς γίνεται νῦν, ἀφοῦ προηγουμένως ἔρριπτε καὶ μύρον εἰς τὴν θήκην τὴν περιέχουσαν καὶ ἱερὰ λείψανα.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῶν ἐγκαινίων κατὰ τὸν Γαλλικανικὸν τύπον.

5. Αἱ καθημεριναὶ ἀκολουθίαι.

Κατὰ τὸν Dix¹⁹ εἰς τὰ Μεδιόλιανα ἡ ἀρχὴ τῶν καθημερινῶν ἀκολουθιῶν ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 386, ὅταν αἱ ταραχαὶ, αἱ προκληθεῖσαι ὑπὸ τῆς ἀρειανῆς αὐτοκρατείας Ἰουστίνης συνετέλεσαν, ἵνα οἱ πιστοὶ συνάγωνται καὶ ἀγρυπνώσιν εἰς τὰς βασιλικάς. Τότε ὁ Ἀμβρόσιος ἐπελάβετο τῆς εὐκαιρίας, ἵνα εἰσαγάγῃ νυκτερινὰς ἀκολουθίας, κατὰ πρότυπον τῶν Ἀνατολικῶν ἀκολουθιῶν, διὰ τῶν ὁποίων οἱ πιστοὶ σχολάζοντες ἐν τῇ προσευχῇ ἐπανεύρισκον τὴν εἰρήνην των καὶ ἐστηρίζοντο εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ἀρχῆς δὲ γενομένης ἐκ τοιαύτης τινὸς ἀφορμῆς, ὅταν ἡ κρίσις αὐτῆ παρῆλθεν, ἡ συνθήχεια τῆς κατὰ τὰς νύκτας ἐπισυναγωγῆς τῶν πιστῶν ἐξηκολούθησεν, οὕτω δὲ ἐγκαθιδρύθη μονίμως τὸ καθεστὼς τῶν νέων ἀκολουθιῶν.

Ὁ Lejay²⁰ ἐξ ἑτέρου καθορίζει τὴν τάξιν τῆς χρήσεως τοῦ ψαλτηρίου κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ἀντιφωναρίου παρατηρεῖ, ὅτι

18. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 401.

19. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 329-333.

20. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλη 1426.

τοῦτο κατενέμετο ἐν ταῖς ἀκολουθίαις οὕτως, ὥστε νὰ ἀναγινώσκηται ὀλόκληρον κατὰ τὴν διάρκειαν δύο ἐβδομάδων. Πρὸς τοῦτο ἦτο διηρημένον τὸ ψαλτήριον εἰς δύο τμήματα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον περιλαμβάνον τοὺς μέχρι καὶ τοῦ 108 ψαλμοὺς ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὰς νυκτερινὰς ἀκολουθίας, τὸ δὲ δεύτερον ἀποτελούμενον ἀπὸ τοὺς ἀπὸ τοῦ 109 (αἰεῖπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου) ὑπολοίπους ψαλμοὺς ἦτο προωρισμένον διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς ἡμέρας. Τὰ τμήματα ταῦτα ὑποδιηροῦντο εἰς decurionas ἀντιστοιχοῦσας εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς καθίσματα, ἐκάστη δὲ decurio ἀποτελεῖτο ἀπὸ ὀκτῶ ἕως δέκα ἕξ ψαλμοῦς, ἀναλόγως τοῦ μήκους τῶν ψαλμῶν, εἰς τρόπον ὥστε τὸ διὰ τὴν νυκτερινὴν ἀκολουθίαν προωρισμένον τμήμα διηρεῖτο εἰς δέκα decuriones ἢ δεκάψαλμα καθίσματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ μίαν ἐκάστην τῶν ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδος, πλὴν τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς. Οὕτω κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Lejay παρατιθέμενον πίνακα τὴν μὲν πρώτην ἐβδομάδα ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὰς νυκτερινὰς ἀκολουθίας οἱ ἐξήκοντα πρῶτοι ψαλμοὶ κατανεμόμενοι ὡς ἀκολούθως:

Δευτέρα ψαλμ. 1-16

Πέμπτη Ψαλμ. 41-50

Τρίτη Ψαλμ. 17-30

Παρασκ. Ψαλμ. 51-60.

Τετάρτη Ψαλμ. 31-40

Διὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐβδομάδα οἱ ὑπόλοιποι τεσσαράκοντα καὶ ὀκτῶ ψαλμοὶ κατενέμοντο ὡς ἔπεται :

Δευτέρα Ψαλμ. 61-70

Πέμπτη Ψαλμ. 91-100

Τρίτη Ψαλμ. 71-80

Παρασκευὴ Ψαλμ. 101-108

Τετάρτη Ψαλμ. 81-90

Οὕτως αἱ ἑπτὰ ἐκ τῶν ὑποδιαιρέσεων τούτων εἶναι δεκάψαλμοι, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ὀνομασία decurio. Ὁ 118 ἐκτενὴς ψαλμὸς («Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὀδοῦ...») διηρεῖτο εἰς τέσσαρα μέρη, ἐν ἕκαστον δὲ τούτων μετὰ μιᾶς ὥδῆς ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Σαββάτου, εἰς τρόπον ὥστε ὀλόκληρος ὁ ψαλμὸς οὗτος ἐξηγνεῖτο εἰς κύκλον τεσσάρων Σαββάτων. Κατὰ τὴν Κυριακὴν εἰς τὸν Ὁρθρον ἐψάλλοντο μόνον ὥδαί.

Κείμενον λατινικὸν τοῦ ψαλτήρος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου ἐχρησιμοποιεῖτο ἐκ τῶν παλαιῶν μεταφράσεων, τῶν προγενεστέρων τοῦ Ἱερωνύμου.

Πλείονα περὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ ὡς αὐταὶ διεξήγοντο κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἶδε παρὰ τῷ Lejay ἐνθ' ἄνωγ. στήλη 1422-1425.